

سنجش مفهوم توسعه روستایی با تأکید بر دیدگاه روستاییان

مورد مطالعه: شهرستان دماوند*

وحید ریاحی^۱، سمیه عزیزی^۲، سعید نصیری زارع^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۹

چکیده

توسعه مفهومی برای بیان مضامین عمیقی است که در طول تاریخ تحت عناوین دیگری دنبال شده و فطرت کمال‌جوی انسان همواره در هر سطح، مرحله و مقطعی از تکامل فکری، اجتماعی و تاریخی خود و بر اساس سطح ادراک و شناخت و مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی خویش به‌نوعی آن را تعریف، تنظیم و دنبال کرده است. بنابراین با این بینش، پژوهش پیش‌رو به دنبال یافتن مفهوم توسعه از نگاه مردم محلی بوده است. پژوهش حاضر در زمره تحقیقات کاربردی و با توجه به ماهیت ترکیبی بودن روش تحقیق به‌صورت توأم، از نوع تحقیقات کیفی- کمی یا ترکیبی بوده است. مصاحبه عمیق و هدفمند با ۴۸ نفر از ۱۲ نقطه روستایی انجام و به‌منظور تکمیل اطلاعات، بین ۲۴۰ خانوار پرسشنامه توزیع شد. داده‌های تحقیق شامل متن مصاحبه‌ها، از طریق نرم‌افزار MAXQDA، به‌صورت واحدهای معنی تقسیم و سپس با فشرده‌سازی خلاصه شدند. در نهایت به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها از مدل تاپسیس و روش تحلیل خوشه‌ای بهره گرفته شد. مفهوم توسعه روستایی در ۵ مقوله اصلی شامل: زیربنایی، روبنایی، اجتماعی- نهادی، اقتصادی و محیطی دسته‌بندی شد. نتایج نشان داد که نوع نگاه اهالی روستاهای شهرستان دماوند به مفهوم توسعه، برگرفته از نیاز آنان بوده است. روستاهایی که در چارچوب مؤلفه‌های توسعه نیاز کمتری احساس می‌کردند، حد مطلوب توسعه را پایین‌تر عنوان کرده‌اند و در مقابل روستاهایی که در چارچوب مؤلفه‌های توسعه نیاز بیشتری احساس می‌کردند، حد مطلوب توسعه را بالاتر در نظر گرفتند. نتایج همچنین نشان داد، با توجه به اینکه در شاخص ترکیبی حد مطلوب توسعه، ۰/۶۹۳ است، می‌توان گفت که نواحی روستایی مورد مطالعه تا رسیدن به حد مطلوب توسعه فاصله زیادی دارند. در نهایت با استفاده از تحلیل خوشه‌ای روستاهای منطقه در ۴ دسته خوشه‌بندی شدند که نتایج آن بیانگر نابرابری فضایی بین مناطق از نظر شاخص‌های توسعه بوده است.

واژگان کلیدی: جامعه محلی، حد مطلوب توسعه، شهرستان دماوند، مفهوم توسعه روستایی.

* مقاله علمی پژوهشی، تألیف مستقل

۱ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول). riahi@khu.ac.ir

۲ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران،

somayahazizi20@gmail.com

۳ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، nasire_saeid@yahoo.com

Assessing the concept of rural development with emphasis on the perspective of villagers (Case study: Damavand County)*

Vahid Riahi¹, Somayeh Azizi², Saeid Nasire Zare³

Received April 6, 2021

Accepted September 20, 2021

Abstract

Development is a concept for expressing deep themes that have been pursued throughout history under other headings. The perfectionist nature of man is always at every level and stage of his intellectual, social and historical development, based on the level of perception, cognition and epistemological, ontological foundations. And its anthropology has somehow defined, regulated, and pursued it. Therefore, with this vision, the forthcoming research has sought to find the concept of development from the perspective of local people. Therefore, the present study is a qualitative-quantitative research in the category of applied research and due to the combined nature of the research method. In-depth and purposeful interviews were conducted with 48 people from 12 rural areas and a questionnaire was distributed to 240 households to complete. Using MAXQDA software, the research data including the text of the interviews were divided into meaning units and then summarized by compression. Finally, in order to analyze the data, the TOPSIS model and cluster analysis method were used. The concept of rural development was classified into 5 main categories including infrastructure, superstructure, socio-institutional, economic and environmental. The results showed that the residents of the villages in the region had a view of the concept of development, derived from their needs, so that the villages that felt less need within the framework of development components, the lower the desired level of development and in contrast to the villages that felt more need in They had a framework of development components, they considered the desired level of development higher. The results also showed that, considering that in the combined index, the optimal level of development is 0.693, it can be said that the rural areas studied are far from reaching the optimal level of development. Finally, using cluster analysis, the villages of the region were clustered in 4 categories, the results of which showed the spatial inequality between the regions in terms of development indicators.

Keywords: Concept of rural development, local community, optimal level of development, Damavand County.

---

* Scientific-research article, independent writing

1 Associate Professor of Geography and Rural Planning, Kharazmi University, Tehran, Iran (Corresponding Author), riahi@khu.ac.ir

2 PhD student in Geography and Rural Planning, Kharazmi University, Tehran, Iran, somayehazizi20@gmail.com

3 PhD student in Geography and Rural Planning, Kharazmi University, Tehran, Iran, nasire_saeid@yahoo.com

مقدمه و طرح مسئله

توسعه روستایی به‌عنوان فرایندی جامع و چندبُعدی، همواره دغدغه سیاست‌گذاران توسعه و برنامه‌ریزان بوده است (صادقی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۲۲). در بسیاری از منابع توسعه به‌صراحت بیان شده است که توسعه باید از درون صورت گیرد (توسعه درون‌زا)، چراکه این نوع توسعه الزاماً با توجه به منابع بومی صورت می‌گیرد و می‌تواند به‌عنوان الگو و رویکردی برای توسعه مناطق روستایی باشد (کازورلا و همکاران^۱، ۲۰۱۳: ۱۴۰؛ شاکسمیت^۲، ۲۰۱۰: ۲-۳ و ۲۰۰۲: ۲۱۲؛ شورتال^۳، ۲۰۰۸: ۴۵۵؛ دیازپونته و همکاران^۴، ۲۰۰۸: ۳؛ نمس^۵، ۲۰۰۵: ۲؛ اسپارسیا پرز^۶، ۲۰۰۲: ۲۰۳؛ ری^۷، ۱۹۹۷: ۳۴۸؛ بارک و نیوتن^۸، ۱۹۹۷: ۳۲۰). همچنین توسعه روستایی باید مرکز هر بحث و مذاکره در فرایند توسعه ملی باشد. در حقیقت توسعه روستایی کلید همه جریان‌های توسعه است (آکه^۹، ۱۹۹۶: ۶). در رابطه با مفهوم و چیرستی توسعه سؤالات بسیاری مطرح است، از ابتدایی‌ترین سؤالات که به دنبال تعریف واحدی در موضوع توسعه روستایی است، تا پیچیده‌ترین آن‌ها که مراحل توسعه روستایی و ویژگی‌های آن را مورد پرسش قرار می‌دهد.

گاهی توسعه روستایی را می‌توان به مفهوم تغییر در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دانست. در چارچوب نظر معاونت توسعه روستایی و مناطق محروم کشور، توسعه روستایی فرایند توسعه دادن و مورد استفاده قرار دادن منابع طبیعی و انسانی، فناورانه، زیربنایی، نهادها و سازمان‌ها، سیاست‌های دولت و برنامه‌ها به‌منظور تشویق و تسریع رشد اقتصادی در مناطق روستایی باهدف ایجاد اشتغال و بهبود کیفیت زندگی روستایی برای ادامه زندگی و پایداری حیات است. توسعه روستایی به‌عنوان هدف توسعه و یا راهبرد دستیابی به آن در بسیاری از کشورهای جهان به‌ویژه کشورهای درحال توسعه همچون ایران که بخش زیادی از جمعیت آن‌ها یعنی تقریباً ۲۱ میلیون نفر (معاونت توسعه روستایی و مناطق محروم کشور، ۱۳۹۳: ۱۰-۹)، در روستاها زندگی می‌کنند، مورد تأکید است.

1 Cazorla et al

2 Shucksmith

3 Shortall

4 Díaz Puente et al

5 Nemes

6 Esparcia Pérez

7 Ray

8 Barke and Newton

9 Ake

در این میان پروژه‌های توسعه روستایی ابزاری بسیار باارزش برای توسعه روستاها هستند. روش‌های جدید برنامه‌ریزی پروژه‌های توسعه روستایی و ادبیات بین‌المللی بر لزوم آزمایش، یادگیری و سازگاری با زمینه‌های محلی، مشارکت، انعطاف‌پذیری و فرایندهای ایجاد ظرفیت محلی تأکید کرده‌اند (کازورلا و همکاران، ۲۰۱۳: ۱۳۳). در این زمینه کشور ایران با داشتن نزدیک به ۷ دهه تجربه برنامه‌ریزی (۱۳۹۸-۱۳۲۷)، در زمره پُرسابقه‌ترین کشورهای درحال توسعه بوده و دارای تجربه‌های فراوان در این زمینه است، ولی باوجوداین، هنوز به هدف‌های متعارف رشد و توسعه دست نیافته است (علوی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۹۱). شاید یکی از دلایل توسعه‌نیافتگی یا در بیانی دقیق‌تر کند بودن روند توسعه در ایران، عدم درک مفهوم توسعه به معنای واقعی است.

در درجه اول باید عنوان کرد، مفهوم توسعه در پیوند با تحولات عمیق اجتماعی در جوامع اروپایی مطرح شده و آن تحولات نیز ابعاد و جوانب مختلف مرتبط با هم داشته‌اند. تجزیه این ابعاد و تأکید بر بُعدی از آن، همواره با غفلت از ابعاد دیگر توسعه، به‌ویژه در کشورهای جهان سوم و از جمله ایران، آثار و عوارض زیان‌باری داشته است. در درجه دوم، توسعه اساساً مفهومی اجتماعی است و موضوعات گوناگونی را در اندیشه و رفتار جوامع، در ابعاد مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در بر می‌گیرد و این در حالی است که متخصصان رشته‌های مختلف علوم انسانی در فضایی پوزیتیویستی هر یک کوشیده‌اند بر اساس رشته تخصصی خود، تعریفی از توسعه ارائه کرده و تجویز کنند (موتقی، ۱۳۸۳: ۲۲۴).

در درجه سوم، تاکنون تعاریف زیادی درباره توسعه و توسعه روستایی مطرح شده است. شاید یکی از دلایل آن است که در کنار هدف اصلی برنامه‌ریزی توسعه روستایی که دستیابی به روستایی ایدئال، مطلوب و خوب است (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۸۹)، دیدگاه‌های مختلفی بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی حاکم بوده (چه در کشورهای توسعه‌یافته و چه در کشورهای درحال توسعه) و در این دیدگاه‌ها، هدف‌های مختلفی در برنامه‌ریزی توسعه روستایی مدنظر قرار گرفته است (ایوواگو^۱، ۲۰۰۶: ۱۱۹). بر همین اساس، تعاریف توسعه روستایی نیز متعدد و متفاوت است و هر دیدگاه بنابر چارچوب نظری خود، توسعه روستایی را مورد بررسی و مطالعه قرار داده است (رکن‌الدین افتخاری و قادری، ۱۳۸۱: ۲۵). باوجوداین، درون‌مایه بسیاری از

1 Iwuagwu

تعاریف ارائه شده از مفهوم توسعه، گویای آن است که توسعه دربرگیرنده مضامینی نظیر بلوغ فکری روستاییان در شناخت و حل مسائل مربوط به خود و اجتماع خود تعریف شده است. بدین ترتیب، توسعه روستایی از طریق شناخت دقیق مسائل و رفع مشکلات، مقدمه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است (پورطاهری و نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۱۴).

در مجموع ابهام و سردرگمی در معنا و مفهوم توسعه و فقدان نگرش علمی و درعین حال جامع نسبت به آن، و در ادامه رویکردهای عملی ناصواب در حوزه‌های کلان اقتصادی - اجتماعی و سیاسی باعث شده که بسیاری از جوامع جهان‌سومی از اهداف اساسی توسعه‌ای فاصله گرفته و مسائل و مشکلات و بحران‌های داخلی خود را نتوانند حل و رفع کنند و این در حالی است که محور اصلی مسائل این کشورها حول بحث توسعه و توسعه‌نیافتگی در جریان بوده و انجام تغییرات و اصلاحات لازم به آگاهی و شناخت و شعور عمیق و اساسی از واقعیت‌های اجتماعی در تمامیت خود موکول است (موتقی، ۱۳۸۳: ۲۲۴).

درک مفهوم توسعه با وجود روشن تر شدن مفهوم آن بر اساس بحث‌های اشاره شده، با اهمیت بوده و مزایای بسیاری دارد. این مزایا به صورت مختصر عبارتند از: فهم قرار داشتن در مسیر حقیقی توسعه یا صرفاً شبیحی از آن، جلوگیری از اتلاف زمان، صرف منابع و امکانات در بهترین شکل برای حصول بهترین نتیجه، درک بهتر محدودیت‌ها و تنگناها و در نتیجه توانایی بیشتر در فائق آمدن بر محدودیت‌ها و تنگناهای موجود. در اصل نخستین اقدام برای انتخاب راهکار و راهبرد مناسب به منظور نیل به توسعه، درک مفهوم توسعه و مؤلفه‌های آن است (ملائی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸).

توسعه روستایی همه‌جانبه، هم یک هدف و هم یک روش است. هدف آن ممکن است وسیع یا محدود باشد (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۹). به نظر می‌رسد موانعی که برای تحقق توسعه و بهبود وضع جامعه روستایی ظاهر می‌شود، غالباً مبتنی بر اندیشه‌های متفاوت کارشناسان است (پورطاهری و نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۱۳). در بسیاری تحقیقات نظر کارشناسان در روند توسعه روستایی مطرح و مهم جلوه داده شده است، حال آنکه روستاها و مردم ساکن در آن شرایط و امکانات و مسائل خاص خود را دارند. شناخت و درک شرایط و مقتضیات انسانی و نیازها و تقاضاهای آنان در ابعاد مادی و معنوی از جمله اهداف و اقدامات اساسی در مسیر پیشرفت و توسعه جوامع تلقی می‌شود، بنابراین با چنین هدف و بینشی مقاله حاضر بر آن است

تا مهم‌ترین مسائل توسعه را از دیدگاه روستاییان شناسایی کند؛ چراکه دیدگاه محلی و روستاییان از توسعه، به‌نوعی مهم‌تر و کلیدی‌تر از توسعه از دیدگاه کارشناسان است.

روستاهای شهرستان دماوند به‌عنوان محدوده مورد مطالعه، در جنوب سلسله‌کوه‌های البرز مرکزی و شرق استان تهران واقع شده است. این شهرستان برحسب آخرین تقسیمات سیاسی کشور شامل ۲ بخش، ۵ دهستان، ۵ نقطه شهری و ۱۵۸ نقطه روستایی است. از جمعیت شهرستان دماوند ۷۳/۸۴ درصد آن در نقاط شهری و ۲۶/۱۶ درصد آن در نواحی روستایی ساکن هستند. در چنددهه اخیر توسعه شهر تهران و اهمیت یافتن تدریجی و تبدیل آن به یک کلان‌شهر، باعث ایجاد مسائل و مشکلات بسیاری در روستاهای پیرامون استان تهران شده است. در این‌بین، جمعیت اکثر روستاهای شهرستان‌های استان تهران از توزیع نرمال برخوردار نبوده‌اند (طرح آمایش استان تهران، ۱۳۹۸). محققان با توجه به در نظر گرفتن معیار توزیع نرمال و نسبی جمعیت در روستاهای شهرستان دماوند، در مقایسه با دیگر شهرستان‌های استان تهران و همچنین معیار دسترسی، بر آن شدند تا این شهرستان را به‌عنوان جامعه نمونه در پژوهش حاضر انتخاب کنند. در این تحقیق سعی بر آن است تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

مفاهیم و مؤلفه‌های توسعه روستایی از نظر جامعه محلی کدام است؟

حد مطلوب توسعه روستایی در روستاهای مورد مطالعه چه میزان است؟

توزیع فضایی توسعه روستایی در روستاهای مورد مطالعه چگونه است؟

پیشینه تحقیق

مطالعات و پژوهش‌های متعددی درباره توسعه روستایی در ایران صورت گرفته است، که در چنددهه گذشته در یک تقسیم‌بندی کلی عمدتاً در سطح اول بر مفهوم توسعه، توسعه روستایی، توسعه پایدار روستایی و برنامه‌ریزی در توسعه روستایی و در سطح دوم بر موانع و چالش‌ها، عوامل مؤثر بر توسعه روستایی تمرکز داشته‌اند. بدین ترتیب، با توجه به اینکه موضوع پژوهش پیش‌رو، سنجش مفهوم توسعه روستایی از نظر جامعه محلی است، به‌منظور نگارش این بخش مروری اجمالی بر چند مطالعه انجام شده با مضمون مشترک مفهوم توسعه در این حوزه داشته و بر آنیم تا مهم‌ترین مطالب این مطالعات را به‌صورت خلاصه توضیح دهیم.

آر. پی. میسرا^۱ (۱۳۶۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «مفهوم توسعه، مشخصه‌های جامعه عقب‌افتاده»، به تنوع‌پذیری درک اشخاص گوناگون از مفهوم توسعه اشاره کرده است. او مفهوم توسعه را یک فعالیت انسانی و یک ایدئولوژی می‌داند که از فردی به فرد دیگر متفاوت است. میسرا معتقد است که توسعه دارای جهت‌گیری فرهنگی بوده و در محتوا و در تبلور خود نمایانگر تغییر و تحولی ارگانیک است و باید با شرایط خاص هر کشور و ارزش‌های فرهنگی هر جامعه تطابق داشته باشد. توسلی (۱۳۷۳) در مطالعه‌ای با عنوان «جامعیت مفهوم توسعه و رابطه آن با فرهنگ»، اکثر تلاش‌های انجام شده به منظور نیل به توسعه را فاقد زیربنای اجتماعی و فرهنگی عنوان کرده و معتقد است که در اکثر برنامه‌ریزی‌های موجود کشورهای درحال توسعه، فرهنگ بومی و سنتی عمدتاً به عنوان مانع توسعه قلمداد شده‌اند، این در حالی است که تجربه آمریکا، ژاپن و اروپا نشان‌دهنده تأثیر سنت‌های فرهنگی و فکری بومی و ملی در توسعه و تجدید حیات آن‌ها بوده است. وی همچنین معتقد است که نقش فرهنگ در جریان توسعه اساسی بوده و حتی می‌توان اقتصاد را بخشی از فرهنگ و توسعه اقتصادی را بخشی از توسعه اجتماعی - فرهنگی دانست.

طالبان (۱۳۷۹) در پژوهش خود با عنوان «معضل تعریف توسعه»، شانموگاراتنام^۲ (۲۰۱۱) در کار خود با عنوان «در باب معنای توسعه»، سنت آنا^۳ (۲۰۰۸) در کار خود با عنوان «تحول مفهوم توسعه»، با دستیابی به نتایج مشترک اظهار می‌کنند اگر در بحث از مفهوم توسعه و همچنین هدف سیاست‌های توسعه، بتوان جنبه‌های بیشتری از زندگی مردم و درک آنان از توسعه را شناخت، می‌توان این موضوع را به عنوان یک ابزار ترسیم نقشه توسعه و همچنین تفسیر تغییرات اجتماعی لحاظ کرد. عظیمی (۱۳۸۳) در کتاب خود با عنوان «ایران امروز در آینه مباحث توسعه»، می‌نویسد توسعه فرایند انتقالی جامعه از یک دوران تاریخی به دوران دیگر است. وی این مفهوم را این چنین تکمیل می‌کند: فرایند توسعه فرایند تقابل و تعارض نهادها و زیرساخت‌های تمدن قدیم با اندیشه و بصیرت تمدن جدید است. با توجه به این مسئله توسعه عبارت از بازسازی یک جامعه به خصوص در بُعد ایجاد نهادهای جدیدی است که متناسب با اندیشه و تفکر جدید باشد.

1 R.P. Misra

2 Shanmugaratnam

3 San't Ana

آمارتیا سن^۱ (۱۳۸۶) و (۱۳۹۴) در پژوهش‌های خود به ترتیب با عنوان «مفهوم توسعه» و «توسعه به مثابه آزادی»، تأکید می‌کند که مفهوم توسعه مسئله‌ای سهل و ساده نبوده است. در این خصوص وی معتقد است از آنجاکه توسعه رسیدن به زندگی بهتر قلمداد می‌شود، تحلیل توسعه باید بر ماهیت زندگی مردم توجه کند. او آزادی در انتخاب را یکی از مواردی می‌داند که می‌تواند در ماهیت توسعه مهم و اساسی قلمداد شود. توسعه در دیدگاه وی، فرایند گسترش آزادی‌های انسانی است. در این رویکرد، گسترش آزادی هم به عنوان «هدف اولیه» و هم به عنوان «ابزار اصلی» توسعه در نظر گرفته می‌شود. پورطاهری و نعمتی (۱۳۹۱) در مقاله خود تحت عنوان «اولویت‌بندی مسائل توسعه روستایی با تأکید بر دیدگاه روستاییان بخش مرکزی شهرستان خرم‌آباد»، می‌نویسند: بی‌تردید در هر محیط، خود انسان‌هایی که در آن زندگی می‌کنند، بهتر می‌توانند مشکلات خود را درک و راه‌حلی برای آن جستجو کنند. در بسیاری تعاریف، توسعه دربرگیرنده مضامینی نظیر بلوغ فکری روستاییان در شناخت و حل مسائل مربوط به خود و اجتماع خود تعریف شده است. بدین ترتیب، توسعه روستایی از طریق شناخت دقیق مسائل و رفع مشکلات، مقدمه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.

آسایش (۱۳۹۳) در کتاب خود با عنوان «اصول و روش‌های برنامه‌ریزی روستایی»، می‌نویسد: مفهوم توسعه و توسعه روستایی عبارت‌از: ارتقای ظرفیت‌های اجتماعی به منظور رفع نیازهای محسوس جامعه، افزایش بهره‌برداری از امکانات و قابلیت‌های اجتماعی به منظور رشد و تعالی جامعه است. ملائی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «در باب چیستی توسعه» اشاره می‌کنند که توسعه یک فرایند بوده و در نتیجه خصلتی پویا دارد که در هیچ سطحی متوقف نشده و متشکل از ابعاد گوناگون است که پیشرفت در مجموعه آن‌ها می‌تواند توسعه قلمداد شود. در حال حاضر، با توجه به شرایط جهانی، عصر رهیافت‌های اقتصادی و کلان نگر سرآمده است و باید از محدودیت‌های این رهیافت‌ها دوری جسته و از رهیافت‌های مردمی، مشارکتی، انسانی و پایدار استفاده کنیم. در واقع توسعه در ذات خود خصلتی بومی دارد و باید در پی رفع نیازها برآید. مروری بر پیشینه تحقیقات انجام‌شده، گواه بر آن دارد که صاحب‌نظران برای مفهوم توسعه به تناسب موضوع با روش اسنادی و کتابخانه‌ای تعاریف مختلفی ارائه کرده‌اند، بدیهی است که

1 Amartya Kumar Sen

تعاریف موجود در بسیاری از موارد دارای وجوه تشابه بوده و افتراق تعاریف در اکثر موارد ذکر شده، اندک است. لازم به ذکر است مهم‌ترین موضوع در تعریف توسعه، نوع نگرش آن به انسان است. آنچه امروزه درباره توسعه مطرح است، مردم‌گرایی، مشارکت و درون‌زایی آن است، به طوری که می‌توان گفت، توسعه در حقیقت برای انسان و درباره انسان بوده و هدف نهایی آن نیز رساندن انسان به مرحله رضایت از زندگی خویش است؛ بنابراین در مقاله پیش‌رو، محققان سعی دارند تا مفهوم توسعه و توسعه روستایی را از زاویه دید جامعه محلی (روستاییان)، بیابند و از طریق روش مصاحبه به درک جدیدی از مفهوم توسعه برسند.

حساسیت نظری تحقیق

توسعه^۱، مفهومی پیچیده و چندوجهی است؛ زیرا با وجوه تاریخی و فرهنگی بسیار درآمیخته است. مفهوم توسعه، ابتدا در علوم طبیعی و در زمینه فرایندهای تغییر در جوامع بشری به کار گرفته شد. این واژه به تدریج جایگزین مفاهیم دیگری نظیر «ترقی»^۲، «تکامل»^۳، «رشد»^۴، «مدرنیته»^۵، «نوسازی»^۶ و حتی «غربی سازی»^۷ شده است (هاس^۸، ۱۹۹۲: ۱۵). بررسی رویکردها و رهیافت‌های توسعه روستایی نشان می‌دهد، نظریه‌های مطرح شده در دهه‌های گذشته به همه ابعاد مختلف توسعه به صورت یکپارچه توجه نکرده‌اند. در واقع در انگاره‌های گذشته بر اهدافی چون رشد اقتصادی، تأمین نیازهای اساسی، ریشه‌کنی فقر، رشد محصولات کشاورزی، بهبود کیفیت مسکن و ارتقای شاخص‌های بهداشتی تأکید می‌کردند.

در سال‌های اخیر روند و گرایش حاکم بر ابعاد شکلی و محتوایی الگوهای توسعه، نشان‌دهنده نوعی تکامل از حیث مفهومی توسعه است، به گونه‌ای که از برداشت و باوری تک ساختی (رشد اقتصادی) به برداشت و باوری چند ساختی (توسعه پایدار) تغییر جهت داده است (علوی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۹۱). همچنین در حوزه مبانی فلسفی و نظری توسعه و تغییرات اجتماعی در دوره معاصر، مباحث مربوط به توسعه روستایی با توجه به گسترش نظری و

1 Development

2 Progress

3 Evolution

4 Growth

5 Modernity

6 Modernization

7 Westernization

8 Haas

روش‌شناسی در حال تبدیل به یک سازوکار بزرگ‌مقیاس بین‌رشته‌ای است تا جایی که برخی نظریه‌پردازان مانند وندر پلاگ^۱، هنگ رنتینگ^۲، کارل هینز کینکل^۳، تری مارسدن^۴ و کیس دو روست^۵ از ظهور مؤلفه توسعه پایدار روستایی بحث می‌کنند (وئوقی، ۱۳۸۹: ۲۴). توسعه پایدار به‌عنوان فرایندی چندبعدی، دربرگیرنده توسعه اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، زیست‌محیطی و مشارکتی است (شاکسمیت^۶، ۲۰۰۲: ۲۱۰). بر مبنای ایده‌های مطرح‌شده در توسعه پایدار، توسعه باید بر مبنای درک عمیق از حقوق مردم، بومی و متکی بر فرد، یعنی هماهنگ با محیط و متکی بر نیرو و توان جامعه‌ای باشد که پیشبرد امر توسعه را به عهده می‌گیرد (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۹).

اکنون مفهوم توسعه در نظر بیشتر محققان، همه جنبه‌های زندگی بشری را در بر می‌گیرد. به‌طوری‌که گفته شده است تعریف توسعه باید از نیازهای انسانی آغاز شود که صرف‌نظر از خوراک و پوشاک و مسکن، به مسائل زندگی معنوی انسان نیز می‌پردازد (خانیکو و شاه‌قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۶-۸۵). در جایی دیگر به‌نقل از بانک جهانی (۱۳۹۸)، توسعه و توسعه روستایی راهبردی است که برای بهبود زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم فقیر روستایی طراحی شده است. در منشور سازمان ملل متحد (۱۹۴۵) نیز آمده است که توسعه از هر نوع و با هر مفهومی به معنی بالا بردن سطح زندگی، فراهم ساختن کار برای حصول شرایط ترقی در نظام اقتصادی و اجتماعی جوامع است.

از نگاه دنیس گولت^۷، توسعه نه‌تنها اهداف اقتصادی را در بر می‌گیرد، بلکه شامل جنبه‌های اجتماعی و روانی جامعه نیز می‌شود. وی سه جزء اساسی یا سه ارزش محوری معیشت، اعتماد به نفس و آزادی را به‌عنوان معیار فرایند توسعه بیان کرده است. این سه ارزش محوری به‌عنوان اهداف اساسی به‌وسیله هر فرد یا جامعه‌ای دنبال می‌شوند (گولت، ۲۰۰۸: ۴۵۴). به‌طورکلی در تمامی سطوح توسعه، مسئله بنیادین برای مردم عبارتند از: برخورداری از زندگی طولانی همراه با تندرستی، توانایی دستیابی به دانش و منابعی که برای پدید آوردن سطح

1 Vander Plog

2 Henk Rnting

3 Karlheinz Knickel

4 Tery Marsden

5 Kees De Roest

6 Shucksmith

7 Denis Goulet

مناسب زندگی لازم است. چنانچه این سه امکان غیرقابل حصول بماند، بسیاری از موقعیت‌های دیگر زندگی دست‌نیافتنی خواهد بود (خانیکی و شاه‌قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۶).

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر به‌لحاظ هدف کاربردی و از نوع تحقیقات کیفی-کمی یا ترکیبی است. فرایند نمونه‌گیری در این تحقیق از نوع غیر احتمالی و هدفمند بوده، که افراد نمونه بر اساس تسلط و آگاهی به موضوع و داشتن سکونت دائم در روستاهای منطقه با استفاده از تکنیک مصاحبه نیمه‌ساختاریافته به‌صورت گلوله‌برفی انتخاب شدند. پس از انجام ۳۰ مصاحبه اشباع نظری - در این روش انجام مصاحبه تا زمان تکراری بودن پاسخ‌ها از سوی افراد نمونه ادامه یافت - حاصل شد، اما باهدف اطمینان بیشتر، مصاحبه‌ها تا ۴۸ نفر ادامه یافت. جدول شماره (۱) نشان می‌دهد که، از میان ۴۸ نفر مصاحبه‌شونده، گروه سنی ۴۰ تا ۶۰ سال با ۳۹/۵۸ درصد بیشترین فراوانی را داشته و برحسب سطح تحصیلات نیز مقطع ابتدایی با ۳۷/۵ درصد بیشترین و مقطع دیپلم و بالاتر با ۱۲/۵ درصد کمترین فراوانی را در بین نمونه‌های تحقیق داشته است. همچنین سابقه سکونت بیشتر از ۳۰ سال بالاترین فراوانی و فعالیت کشاورزی - دامداری نمونه مورد مطالعه با ۴۳/۷۵ درصد در بالاترین رده و فعالیت اداری با ۱۰/۴۲ درصد در پایین‌ترین رده قرار دارد.

جدول ۱. مشخصات فردی مصاحبه‌شوندگان در بخش کیفی

گروه سنی	فراوانی	درصد	سطح تحصیلات	فراوانی	درصد
از ۲۰ سال	۰	۰	ابتدایی	۱۸	۳۷/۵
۲۰ تا ۴۰ سال	۱۹	۳۹/۵۸	راهنمایی	۱۵	۳۱/۲۵
۴۰ تا ۶۰ سال	۲۴	۵۰	متوسطه	۹	۱۸/۷۵
بیشتر از ۶۰ سال	۵	۱۰/۴۲	دیپلم و بالاتر	۶	۱۲/۵
سابقه سکونت	فراوانی	درصد	نوع شغل	فراوانی	درصد
کمتر از ۱۰ سال	۳	۶/۲۵	کشاورزی - دامداری	۲۱	۴۳/۷۵
۱۰ تا ۲۰ سال	۵	۱۰/۴۲	خدماتی و تجاری	۱۴	۲۹/۱۶
۲۰ تا ۳۰ سال	۱۲	۲۵	تولیدی و صنعتی	۸	۱۶/۶۶
بیشتر از ۳۰ سال	۲۸	۵۸/۳۳	اداری	۵	۱۰/۴۲

درنهایت، بعد از انجام مصاحبه‌ها و گردآوری داده‌ها، در محیط نرم‌افزار مکس کیودا^۱ از روش تحلیل مضمون^۲ به‌عنوان یک روش تحلیل محتوای کیفی، به‌منظور تحلیل داده‌ها استفاده شد. روش تحلیل مضمون شیوه‌ای است که بر شناسایی، تحلیل و تفسیر الگوی معانی داده‌های کیفی تمرکز دارد. این روش مبتنی بر یک سری مراحل کدگذاری داده‌های کیفی و ارتباط دادن مراحل و گام‌هایی است که با استفاده از سه مرحله کدگذاری باز^۳ (استخراج مفاهیم اولیه)، کدگذاری محوری^۴ (استخراج مقوله‌های عمده) و کدگذاری گزینشی^۵ (تعیین مقوله هسته‌ای) به ایجاد ساختار نظری یک مسئله کمک می‌کند.

در ادامه تحقیق، پس از آنکه مؤلفه‌های توسعه به‌دست آمد و چارچوب نظری تحقیق تعیین شد؛ مؤلفه‌های توسعه در قالب دو پرسشنامه (تعیین وضعیت توسعه و تعیین حد مطلوب توسعه) طراحی شد. در این بخش از مدل تاپسیس برای سنجش وضعیت توسعه، تعیین حد مطلوب توسعه و رتبه‌بندی روستاها استفاده شد. همچنین از ضریب پراکندگی برای نشان دادن وجود یا عدم وجود پراکندگی در شاخص‌های توسعه روستاهای دماوند استفاده شد. برای تحلیل‌های تکمیلی از روش تحلیل خوشه‌ای نیز بهره گرفته شد.

مشخصات فردی پاسخ‌دهندگان در پرسشنامه‌ها مطابق (جدول شماره ۲)، نشان می‌دهد که از میان ۲۴۰ نفر از پاسخ‌دهندگان، گروه سنی ۲۰ تا ۴۰ سال با ۴۳/۳۳ درصد بیشترین فراوانی را داشته و برحسب سطح تحصیلات نیز مقطع راهنمایی با ۳۱/۲۵ درصد بیشترین و مقطع دیپلم و بالاتر با ۱۲/۹۲ درصد کمترین فراوانی را در بین نمونه‌های پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه تحقیق داشته است. همچنین سابقه سکونت بیشتر از ۳۰ سال بالاترین فراوانی و فعالیت کشاورزی - دامداری نمونه‌های مورد مطالعه با ۵۹/۱۷ درصد در بالاترین رده و فعالیت اداری با ۹/۵۸ درصد در پایین‌ترین رده قرار دارد.

---

1 MAXQDA

2 Thematic analysis

3 Open Coding

4 Axial Coding

5 Selective Coding

جدول ۲. مشخصات فردی پاسخ‌دهندگان در بخش کمی

گروه سنی	فراوانی	درصد	سطح تحصیلات	فراوانی	درصد
از ۲۰ سال	۱۹	۷/۹۲	ابتدایی	۲۳	۳۷/۵
۲۰ تا ۴۰ سال	۱۰۴	۴۳/۳۳	راهنمایی	۹۶	۳۱/۲۵
۴۰ تا ۶۰ سال	۸۲	۳۴/۳۳	متوسطه	۸۲	۱۸/۷۵
بیشتر از ۶۰ سال	۳۵	۱۴/۵۸	دیپلم و بالاتر	۳۹	۱۲/۹۲
سابقه سکونت	فراوانی	درصد	نوع شغل	فراوانی	درصد
کمتر از ۱۰ سال	۳۳	۱۳/۷۵	کشاورزی- دامداری	۱۴۲	۵۹/۱۷
۱۰ تا ۲۰ سال	۴۹	۲۰/۴۲	خدماتی و تجاری	۴۴	۱۸/۳۳
۲۰ تا ۳۰ سال	۹۳	۳۸/۷۵	تولیدی و صنعتی	۳۱	۱۲/۹۲
بیشتر از ۳۰ سال	۶۵	۲۷/۰۸	اداری	۲۳	۹/۵۸

روش انتخاب نواحی روستایی نمونه به صورت طبقه‌بندی شده و برحسب پارامتر فاصله از مرکز شهرستان و نوع غالب فعالیت‌های اقتصادی بوده که از ۶۶ نقطه روستایی ساکن، ۱۲ نقطه روستایی به صورت تصادفی به عنوان نمونه انتخاب شدند. جامعه آماری برای انجام پرسشنامه شامل تمام خانوارهای روستایی شهرستان دماوند بود که برحسب فرمول کوکران^۱ تعداد ۲۴۰ خانوار، به عنوان نمونه به دست آمد (رابطه ۱). مقدار آلفای کروناخ به دست آمده از تعداد ۴۰ سؤال پرسشنامه برای این تحقیق ۰/۸۵ بوده است. همچنین در جدول شماره (۳)، نواحی روستایی و توزیع تعداد پرسشنامه در هر یک از این نواحی منتخب نشان داده شده است.

$$n = \frac{\frac{t^2 \cdot p \cdot q}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{t^2 \cdot p \cdot q}{d^2} - 1 \right)} = \frac{\frac{(1.96^2) \times (0.8)(0.2)}{(0.05^2)}}{1 + \frac{1}{9871} \left(\frac{(1.96^2) \times (0.8)(0.2)}{(0.05^2)} - 1 \right)} = \frac{239}{86} \cong 240 \quad (\square) \text{ رابطه}$$

۱. $p = 0.8$: درصد احتمال وجود صفت در جامعه؛ $q = 0.2$: درصد عدم احتمال نبود صفت در جامعه؛ $d = 0.05$:

خطای نمونه‌گیری؛ $t = 1.96$: درصد احتمال صحت گفتار؛ $N = 9871$: حجم جامعه.

جدول ۳. توزیع تعداد پرسشنامه در هریک از روستاهای منتخب در بخش کمتی

دهستان	روستا	جمعیت	درصد	خانوار	درصد	تعداد پرسشنامه
ابرشویه	ائینه ورزان	۱۱۵۶	۱۴	۳۳۸	۱۲/۵۰	۳۰
	آرو	۸۴۱	۱۰/۱۸	۲۷۶	۱۰/۲۱	۲۵
	جابان	۲۵۰۰	۳۰/۲۷	۷۹۶	۲۹/۴۵	۷۱
	دهنار	۲۷۲	۳/۲۹	۹۱	۳/۳۷	۸
	کلاک	۹۲	۱/۱۱	۴۰	۱/۴۸	۴
	مشهد فیروزکوه	۱۳۹	۱/۶۸	۶۴	۲/۳۷	۶
تاررود	علی آباد والی	۶۲	۰/۷۵	۱۸	۰/۶۷	۲
	مراء	۱۰۸۱	۱۳/۰۹	۳۵۹	۱۳/۲۸	۳۲
	حصار پایین	۶۹۱	۸/۳۷	۲۲۴	۸/۲۹	۲۰
جمع آبرود	زان	۷۱۳	۸/۶۳	۲۵۸	۹/۵۴	۲۳
	زیارت بالا	۶۰	۰/۷۳	۲۷	۱/۰	۲
آبعلی	جورد	۶۵۳	۷/۹۱	۲۱۲	۷/۸۴	۱۷
مجموع		۸۲۶۰	۱۰۰	۲۷۰۳	۱۰۰	۲۴۰

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان تهران، ۱۳۹۵ و محاسبات آماری محققان، ۱۳۹۹

یافته‌های تحقیق

در بخش مصاحبه با استخراج معناها، مقوله‌بندی و در کل عملیات استقرایی بر روی داده‌های جمع‌آوری‌شده، مفهوم توسعه روستایی در ۵ مقوله اصلی شامل: زیربنایی، روبنایی، اجتماعی- نهادی، اقتصادی و محیطی دسته‌بندی می‌شود. محققان با مرور مکرر بر معناهای استخراج‌شده به منظور استخراج ۵ مقوله کلی، به مقوله‌های فرعی نیز دست یافته‌اند. این مفاهیم برای مقوله کلی زیربنایی شامل: شبکه حمل‌ونقل، آب شرب، راه ارتباطی، شبکه برق‌رسانی، شبکه فاضلاب، اماکن بهداشتی- درمانی، گردشگری، خدمات ارتباطی تلفن و اینترنت و شبکه گازرسانی است. مفاهیم روبنایی شامل: مسکن، اماکن آموزشی و اماکن تفریحی و فراغتی. خرده مقوله اجتماعی- نهادی شامل: مسئولین و واحدهای نانوائی. مفاهیم اقتصادی شامل: اشتغال، مکان‌گزینی و بازاریابی محصولات کشاورزی و همچنین مفاهیم محیطی نیز شامل: محیط‌زیست انسانی و محیط‌زیست طبیعی است (جدول شماره ۴).

جدول ۴. استخراج مقوله‌ها و خرده مقوله‌های مفهوم توسعه روستایی

مقوله‌ها	مفاهیم	واحدهای معنایی
زیربنایی	شبکه حمل و نقل	وسایل نقلیه شبکه حمل و نقل
		خدمات جاده‌ای شبکه حمل و نقل
	آب شرب	کیفیت آب شرب
		تأمین آب شرب
	راه ارتباطی	راه ارتباطی مناسب
		شبکه روشنایی مسیرهای اصلی و فرعی
		ایمن‌سازی مسیرهای اصلی و فرعی
	شبکه برق‌رسانی	آسفالت‌کشی معابر
		احداث شبکه‌های توزیع برق فشارقوی
	شبکه فاضلاب	نوسازی شبکه‌های توزیع برق فشارقوی
		مدیریت تأسیسات شبکه فاضلاب روستایی
	خدمات ارتباطی تلفن و اینترنت	زیرساخت‌های ارتباطی
		پوشش‌دهی مناسب ارتباطات
شبکه گازرسانی	تسریع در روند شبکه گازرسانی	
اجتماعی - نهادی	کارشناسان و برنامه‌ریزان روستایی	جلب مشارکت مردم در طرح‌های روستایی
		به رسمیت شناختن حقوق مالکیت کشاورزان
		تسریع در اجرای طرح‌های روستایی
		بازنگری در طرح‌های روستایی
	توجه به روستا	
واحدهای نانوایی	توجه به کیفیت پخت نان در واحدهای نانوایی	رعایت مسائل بهداشتی در واحدهای نانوایی
		نانوایی
اقتصادی	اشتغال	اشتغال دائم
		امید به آینده شغلی
	دامداری	بیمه دام
		تأمین علوفه دام
		مکان‌گزینی برای فعالیت‌های دامداری

ادامه جدول ۵. استخراج مقوله‌ها و خرده مقوله‌های مفهوم توسعه روستایی

مقوله‌ها	مفاهیم	واحد‌های معنایی	
	کشاورزی	بیمه محصولات کشاورزی	
		بازاریابی محصولات کشاورزی	
		حمل و نقل محصولات کشاورزی	
		قیمت‌گذاری بر روی محصولات کشاورزی	
		دسترسی به آب برای آبیاری اراضی کشاورزی	
محیطی	محیط‌زیست انسانی	بهداشت محیط	
	محیط‌زیست طبیعی	حفظ مراتع	
		حفظ حریم رودخانه‌ها	
روبنایی	مسکن	تأمین مسکن	
		بهبودی مسکن	
		نوسازی مسکن	
	اماکن آموزشی	برخوردارگی از اماکن آموزشی	
		دسترسی به اماکن آموزشی	
	اماکن تفریحی و فراغتی	ایجاد اماکن تفریحی و فراغتی	
		دسترسی به اماکن تفریحی و فراغتی	
		امکانات تفریحی و فراغتی	
	اماکن بهداشتی - درمانی	ایجاد اماکن بهداشتی و درمانی	
		دسترسی به اماکن بهداشتی و درمانی	
		دسترسی به خدمات بهداشتی و درمانی	
	گردشگری		خدمات اقامتی گردشگری
			خدمات پذیرایی گردشگری

در ادامه ارائه یافته‌ها، به تشریح هر یک از مقوله‌ها پرداخته می‌شود:

مقوله زیربنایی

راه‌های ارتباطی نقش مهمی در ایجاد ارتباطات فضایی و عملکردی میان سکونتگاه‌های شهری و روستایی در سطح منطقه یا ناحیه ایفا می‌کنند. در برخی مصاحبه‌های میدانی با افراد

مشارکت‌کننده اشاره‌هایی به این موضوع شده است. آقای ۴۴ ساله کشاورز از روستای علی‌آباد والی بیان کرد:

«... دولت‌ها فقط به توسعه کالبدی روستاها پرداخته‌اند و این توسعه کالبدی عموماً بدون توجه به توسعه آینده روستاها بوده است. برای مثال آسفالت جاده‌ها انجام شد، بدون اینکه به عریض شدن راه‌ها توجه شود یا برقرسانی و گازرسانی و ... فقط محدود به خانوار بود و طرح هادی روستاها به نحو علمی و سنتی و بومی ایرانی انجام نشد. به جز دو مسیر اصلی ارتباطی، راه‌های ارتباطی دیگر در سطح ناحیه فاقد کیفیت مناسب هستند. درواقع برخورداری از طرح‌های برقرسانی، آب‌رسانی، گازرسانی و به‌طورکلی توسعه و بهبود وضعیت خدمات زیربنایی شرایط استقرار جمعیت، حیات کشاورزی و زیست انسانی را در این منطقه فراهم می‌کند...»

مقوله اجتماعی - نهادی

جلب مشارکت مردم در امور توسعه و اجرای طرح‌های توسعه، یکی از ضرورت‌های دستیابی به توسعه در نواحی روستایی بوده که لازمه آن توانمندسازی (توان‌افزایی) مردم روستایی است. تجربه ثابت کرده که موفقیت و پایداری پروژه‌های عمرانی و توسعه‌ای منوط به مشارکت و همکاری مردم محلی است و در طراحی و برنامه‌ریزی‌ها علاوه بر ضوابط اقتصادی (صرفه اقتصادی) می‌بایست به شرایط اجتماعی و فرهنگی منطقه نیز توجه کرد تا شانس موفقیت پروژه‌های عمرانی بیشتر شود. در این راستا، چندین مورد از داده‌های میدانی بر این نکته صحت گذاشته‌اند، به‌طورمثال، یکی از آقایان مصاحبه‌شونده با سن ۶۰ سال و کارمند بخش اداری شهرستان دماوند در این رابطه چنین اظهار کرد که:

«... تاکنون، مردم محلی، در کمتر پروژه‌ای، از ابتدای مراحل مطالعاتی (شناخت، توجیهی و تفصیلی - اجرایی)، دخیل بوده و در طراحی و سپس اجرا، بهره‌برداری، تعمیر و نگهداری و همچنین پایش و ارزیابی اثرات آن، نقش جدی و مؤثری داشته‌اند و در نتیجه نمی‌توان ادعا کرد که پروژه‌ای با رویکرد کامل و درست مشارکت مردمی طراحی و اجرا شده است. شاید بهترین و اجرایی‌ترین الگو، نظام برنامه‌ریزی باشد که به ترتیب نظرات و پیشنهادها روستاها، دهستان‌ها، بخش‌ها، شهرستان‌ها و استان‌ها جمع‌آوری و در سطح ملی تلفیق و پالایش شود، سپس نتیجه برنامه‌ها و طرح‌ها و پروژه‌ها به سطوح پایین‌تر منعکس شود و این

مهم علاوه بر تلاش مسئولان، نیازمند همت مردم و اهالی روستا در جهت رشد و آبادانی روستاها است ...».

مقوله اقتصادی

روستاها از دیرباز با تکیه بر منابع آب و خاک شکل گرفته و گسترش یافته‌اند، اما این منابع نقطه آغاز تحولات اقتصاد روستایی است و تمامیت آن محسوب نمی‌شود. فضای اقتصادی روستا و تولید ثروت در عرصه‌های روستایی شامل: کشاورزی با همه زیربخش‌ها، صنایع دستی، صنایع کوچک، خدمات، بازرگانی داخلی و خارجی و امروزه اقتصاد دانش‌محور و .. است. در این راستا از دیگر مقوله‌هایی که در بیان مفهوم توسعه روستایی از یافته‌های میدانی منتج شده، مقوله اقتصادی است. یافته‌ها نشان داده است که خرده مقوله‌های اشتغال، مکان‌گزینی و بازاریابی محصولات کشاورزی از نگاه جامعه محلی درک شده است. یکی از مشارکت‌کنندگان آقا که ۳۵ سال سن داشته و در بخش تولیدی و صنعتی مشغول به کار بوده، در این خصوص اظهار کرد:

«... هنوز اهمیت اقتصاد روستایی در اقتصاد ملی به خوبی تبیین نشده است و همچنان نگرشی سنتی تا کمی نیمه‌صنعتی به آن وجود دارد. در حالی که اقتصاد روستایی و کشاورزی مستحکم‌ترین بخش اقتصاد ملی است و به رغم «بدترین سرد سالی» و «شدیدترین خشک‌سالی» و بروز بحران‌های اقتصادی و مالی جهانی، همچنان پابرجاست و کمترین تأثیر را از آن‌ها پذیرفته است. در زمان‌هایی که بخش‌های اقتصادی ما دچار رکود می‌شوند، کشاورزان بر روی قطعه‌قطعه زمین خود برای کشور تولید می‌کنند و این همان اقتصاد پایدار و تولید پایداری است که تحت تأثیر هیچ شرایط بحرانی قرار نمی‌گیرد. در حال حاضر اشتغال و ماندن نیروهای کارآمد در روستاها مهم‌ترین مشکل است و می‌توان با ایجاد تنوع شغلی متناسب با موقعیت و اقتصاد روستاها، این مشکل را برطرف کرد ...».

مصاحبه‌شونده خانمی ۴۵ ساله و کارمند در این باره می‌گوید:

«... باید جاذبه‌های اقتصادی را در این مناطق توسعه دهیم. هنوز اصلی‌ترین چالش روستاها مهاجرت است. برای کنترل این معضل، ظرفیت‌های تولید، ایجاد درآمد و اشتغال باید گسترش یابد. اگر خانوارهای روستایی بتوانند با فعالیت‌های مکمل بخش کشاورزی، دامداری، پرورش ماهی و زنبورعسل و صنایع دستی، سطح درآمد‌های خود را ارتقا بخشند، جذب روستای خود می‌شوند و دیگر جلای وطن نخواهند کرد ...».

مقوله محیطی

در محیط روستا، به‌خصوص روستاهایی با کیفیت کوهستانی، بُعد طبیعی از جمله اجزای مهمی است که باید در توسعه نواحی روستایی در نظر داشت. نتایج حاصل آمده از مصاحبه‌های میدانی با افراد مشارکت‌کننده اشاره‌هایی به حفاظت از محیط‌زیست نواحی روستایی دارد. دفع پسماندها و مدیریت سیستم فاضلاب روستایی از جمله نکاتی بود که افراد مشارکت‌کننده بدان اشاره داشته‌اند. به‌طورمثال آقای ۴۰ ساله و دامدار بیان کرد:

«... در گذشته معضل پسماند در روستاها کمتر بود، اما اکنون با ورود مواد صنعتی و پتروشیمی به پسماند، این مدیریت چندان توسط روستاییان امکان‌پذیر نیست. در برخی روستاهای شهرستان (حصار پایین، زان و مراء)، تخلیه نخاله‌های ساختمانی در مراتع، رها بودن مصالح ساختمانی واحدهای مسکونی غیرمجاز و تخریب‌شده در داخل رودخانه‌ها و فقدان سامانه‌های فاضلاب و عبور مواد آلاینده از میانه روستا موجب معضلات زیست‌محیطی در روستا شده است. در این خصوص لازم است که با مدیریت اشتراکی بین روستاها کانونی را برای سامان‌دهی پسماند روستایی در نظر بگیریم...».

مقوله روبنایی

خدمات و تسهیلات ناشی از زیربناها و روبناها نقش مهمی در توسعه و بهبود سطح زندگی و رفاه جامعه بر عهده دارند. به‌همین دلیل در اغلب کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه دسترسی به حداقل زیربناها و روبناها یکی از حقوق شهروندی محسوب می‌شود. در ایران نیز این مهم در قانون اساسی صراحتاً قید شده است. بنابه‌گفته یکی از مصاحبه‌شوندگان آقا که فردی ۵۵ ساله و دارای شغل کشاورزی-دامداری است می‌گوید:

«... زیربناها و روبناهای روستایی را می‌توان سرمایه‌های عمومی و اجتماعی روستاها دانست، چراکه توسعه آن باعث بهبود شرایط و کیفیت زندگی و معیشت مردم محلی و ارتقای کارایی زندگی اجتماعی و اقتصادی خواهد شد. به‌عنوان مثال، توسعه تسهیلات و خدمات بهداشتی و آموزشی، باعث بهبود کیفیت منابع انسانی و افزایش توانایی‌های آنان خواهد شد...».

در ادامه، برای سنجش میزان توسعه و رتبه‌بندی روستاها از روش تصمیم‌گیری چندمعیاره تاپسیس^۱ استفاده شد. روش تاپسیس یکی از روش‌هایی است که به رتبه‌بندی گزینه‌ها می‌پردازد.

در این روش شاخص‌های پنج‌گانه (۴۷ متغیر) با یکدیگر ترکیب و سطوح توسعه به صورت ترکیبی مورد محاسبه قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد روستاهای آئینه ورزان و حصار پایین به ترتیب با امتیاز ۰/۵۲ و ۰/۵۱ بالاترین میزان توسعه و روستاهای دهنار، کلاک، مشهد فیروزکوه و علی آباد والی به ترتیب با ۰/۱۱، ۰/۰۷، ۰/۱۰ و ۰/۰۲ کمترین امتیازات توسعه را کسب کرده‌اند. همچنین ضریب پراکندگی ۰/۶۱ نشانگر وجود پراکندگی نسبی در شاخص‌های توسعه روستاهای دماوند است (جدول شماره ۵).

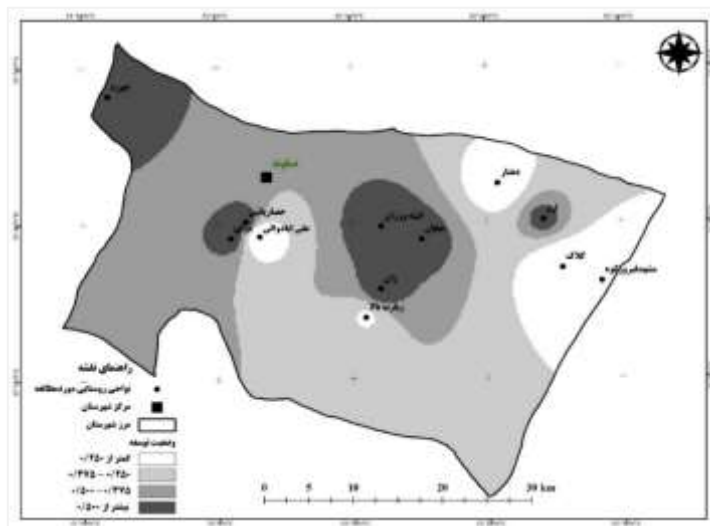
جدول ۶. رتبه‌بندی نواحی روستایی نمونه از نظر وضعیت و حد مطلوب توسعه یافتگی مؤلفه‌های توسعه

حد مطلوب توسعه		میزان توسعه		روستا
رتبه	تاپسیس	رتبه	تاپسیس	
۱۲	۰/۵۲۳	۱	۰/۵۲۰	آئینه ورزان
۶	۰/۶۰۰	۷	۰/۴۷۲	آرو
۸	۰/۵۷۴	۵	۰/۴۹۴	جابان
۴	۰/۸۸۳	۹	۰/۱۱۰	دهنار
۲	۰/۹۲۰	۱۱	۰/۰۷۵	کلاک
۳	۰/۸۸۴	۱۰	۰/۱۰۹	مشهد فیروزکوه
۱	۰/۹۶۸	۱۲	۰/۰۲۳	علی آباد والی
۷	۰/۵۸۱	۶	۰/۴۹۰	مراء
۱۱	۰/۵۳۷	۲	۰/۵۱۹	حصار پایین
۹	۰/۵۵۶	۴	۰/۵۰۷	زان
۵	۰/۷۶۵	۸	۰/۲۲۹	زیارت بالا
۱۰	۰/۵۴۴	۳	۰/۵۱۵	جورد
۰/۶۹۳		۰/۳۴۰		میانگین
۰/۹۶۸		۰/۵۲۰		Max
۰/۵۲۳		۰/۰۲۳		Min
۰/۱۷۶		۰/۲۱۰		انحراف معیار
۰/۲۵۴		۰/۶۱۶		CV

میانگین ترکیب مؤلفه‌های توسعه، در شرایط فعلی در روستاهای مورد مطالعه برابر با ۰/۳۴ و میانگین حد مطلوب توسعه، برابر با ۰/۶۹ بوده است. بدین ترتیب، با توجه به نتایج به‌دست‌آمده، می‌توان گفت نیمی از روستاهای مورد مطالعه در شرایط توسعه‌یافتگی کمتر قرار دارند (جدول شماره ۶ و شکل شماره ۱).

جدول ۷. گروه‌بندی نواحی روستایی مورد مطالعه به‌لحاظ توسعه‌یافتگی از نظر مؤلفه‌های توسعه روستایی

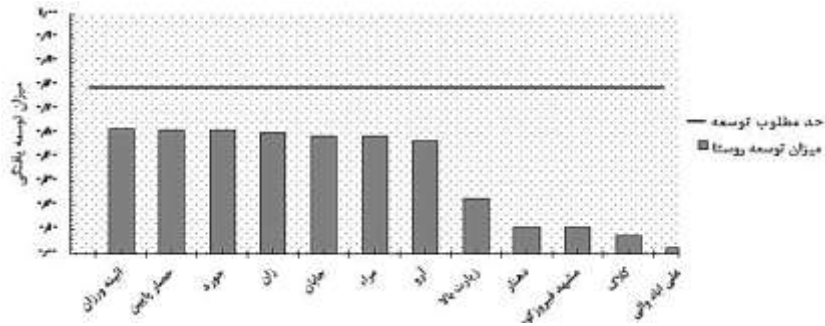
درصد	روستاهای هم‌سطح	فاصله طبقات
۵۰	دهنار- کلاک- مشهد فیروزکوه- علی‌آباد والی- زیارت بالا	- ۰/۲۵
۰	-	۰/۲۵ - ۰/۳۷
۲۵	آرو- جابان- مرآ	۰/۳۷ - ۰/۵۰
۲۵	حصار پایین- زان- چورد- ائینه ورزان	+ ۰/۵۰
۱۰۰	۱۲	مجموع

شکل ۱. سطح‌بندی توسعه در نواحی روستایی مورد مطالعه

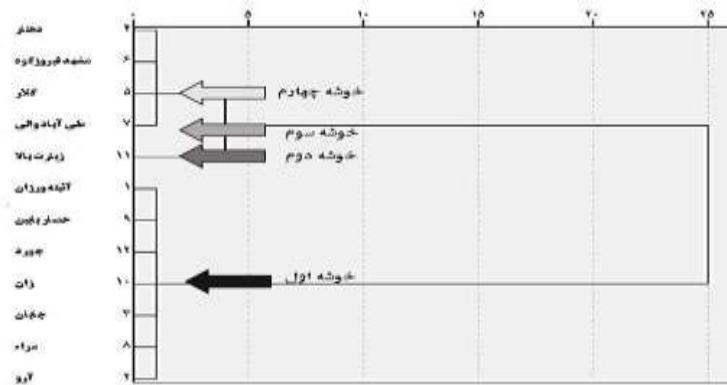
با توجه به اینکه حد مطلوب توسعه در شاخص ترکیبی توسعه، برابر با ۰/۶۹ بوده، می‌توان گفت که نواحی روستایی شهرستان دماوند تا رسیدن به حد مطلوب توسعه فاصله زیادی را باید

طی کنند. شکل شماره (۲) گویای این واقعیت است که از ۱۲ روستای مورد مطالعه، هیچ یک از روستاها نتوانسته‌اند به حد مطلوب توسعه که برابر با مقدار $۰/۶۹$ است، برسند.

شکل ۲. سطح‌بندی توسعه روستایی در نواحی روستایی مورد مطالعه

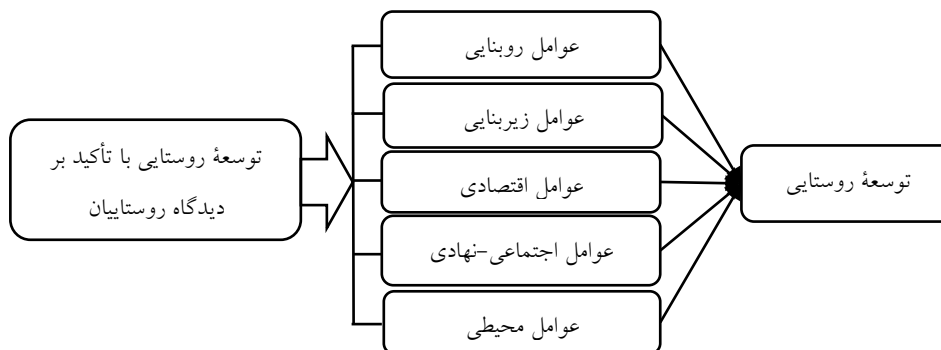
طبق شکل شماره (۳)، با استفاده از داده‌های حاصل از شاخص ترکیبی در مدل تاپسیس و بهره‌گیری از تحلیل خوشه‌ای، روستاهای منطقه در ۴ دسته خوشه‌بندی شدند. ۷ روستا در خوشه اول به‌عنوان روستاهای توسعه‌یافته، ۳ روستا به‌عنوان روستاهای نسبتاً توسعه‌یافته، ۱ روستا به‌عنوان روستای نیمه‌توسعه‌یافته است و در خوشه چهارم نیز ۱ روستا قرار گرفت که در دسته کمتر توسعه‌یافته است. قرارگیری هر یک از روستاها در چهار خوشه متفاوت بیانگر نابرابری فضایی بین مناطق از نظر شاخص‌های توسعه بوده است.

شکل ۳. دندروگرام تعیین گروه‌های همگن از حیث شاخص‌های توسعه

بحث و نتیجه گیری

توسعه مفهومی جدید برای بیان مضامینی عمیق است که در طول تاریخ تحت عناوین دیگری دنبال می شده و فطرت کمال جوی انسان همواره در هر سطح و مرحله و مقطعی از تکامل فکری و اجتماعی و تاریخی خود و بر اساس سطح ادراک و شناخت و مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی خویش به نوعی آن را تعریف و تنظیم و دنبال کرده است. بنابراین با این بینش پژوهش پیش‌رو به دنبال یافتن مفهوم توسعه از نگاه مردم محلی بوده است. طبق نتایج حاصل از مصاحبه مفهوم توسعه روستایی در ۵ مقوله دسته‌بندی شد (شکل شماره ۴).

شکل ۴. چارچوب مفهوم توسعه روستایی با تأکید بر دیدگاه روستاییان

مقوله‌های پنج‌گانه کلی دارای ۴۷ خرده مقوله بوده‌اند که با ترکیب شاخص‌های پنج‌گانه، سطوح توسعه محاسبه شد. نتایج نشان داد میانگین توسعه فعلی، در روستاهای منطقه برابر با ۰/۳۴ است. اهالی روستاهای منطقه نوع نگاهی که به مفهوم توسعه داشتند، برگرفته از نیاز آنان بوده است. درواقع روستاهایی که احساس نیاز کمتری در چارچوب مؤلفه‌های توسعه داشته‌اند، حد مطلوب توسعه را پایین‌تر عنوان کرده‌اند و در مقابل روستاهایی که احساس نیاز بیشتری در چارچوب مؤلفه‌های توسعه داشته‌اند، حد مطلوب توسعه را بالاتر در نظر گرفتند. نتایج همچنین نشان داد، با توجه به اینکه در شاخص ترکیبی، حد مطلوب توسعه ۰/۶۹۳ است، می‌توان گفت که شهرستان دماوند تا رسیدن به حد مطلوب توسعه فاصله زیادی را باید طی کند. چراکه از ۱۲ روستای منطقه، هیچ‌یک از روستاها نتوانسته‌اند از حد مطلوب توسعه عبور و به سمت توسعه‌یافتگی حرکت کنند. درنهایت با استفاده از تحلیل خوشه‌ای روستاهای منطقه در ۴ دسته

خوشه‌بندی شدند که قرارگیری هر یک از روستاها در چهار خوشه متفاوت، بیانگر نابرابری فضایی بین مناطق از نظر شاخص‌های توسعه بوده است. یافته‌های پژوهش حاضر با مطالعات انجام شده توسط توسلی (۱۳۷۳)، طالبان (۱۳۷۹)، پورطاهری و نعمتی (۱۳۹۱)، سنت آنا (۲۰۰۸) و شانموگاراتنام (۲۰۱۱) قرابت زیادی داشته است.

کشور ایران با داشتن نزدیک به ۷ دهه تجربه برنامه‌ریزی، هنوز به هدف‌های متعارف رشد و توسعه دست نیافته است. برنامه‌ریزان کشور انواع الگوهای توسعه مطرح در سطح جهان را مورد توجه قرار داده و بر اساس آن‌ها، به برنامه‌ریزی در ابعاد گوناگون اقتصادی، اجتماعی و ... در فضاهای مختلف جغرافیایی کشور اقدام کرده‌اند. با این حال، در مقایسه با بسیاری از کشورهای تازه صنعتی شده، شرایط اجتماعی، اقتصادی و محیطی کشور نشان‌دهنده نابسامانی‌ها در برنامه‌ریزی و عدم دستیابی به اهداف تصریح شده در برنامه‌ها است. بر این اساس، یکی از مهم‌ترین چالش‌های برنامه‌ریزی توسعه کشور، نبود دید همه‌جانبه و یکپارچه به مسائل است، به گونه‌ای که توجه به اهداف مجرد، بخشی و جزئی‌نگر، در نابسامانی شرایط اجتماعی، اقتصادی و فضایی کشور اثرگذار بوده است. در این راستا اقدامات ذیل پیشنهاد می‌شود:

- نگاه تک‌بعدی و اقدامات پراکنده، راه به جایی نمی‌برد. بلکه با پیشگیری رویکردی چندبعدی و همه‌جانبه‌نگر، باید هم به مسائل موجود و هم به آینده توجه کافی داشت تا از این طریق بتوان شرایط مساعدی را برای نسل کنونی و آینده فراهم آورد.

- در کشور در حال توسعه‌ای مانند ایران، نوع نگاه جامعه علمی به توسعه باید تغییر کند و از شعار به فرهنگ تبدیل شود و به توسعه و همچنین توسعه پایدار نه به عنوان یک نظریه، بلکه به عنوان یک نیاز توجه شود تا زمینه‌های لازم برای دستیابی به این امر مهم هرچه زودتر محقق شود.

- در بسیاری از تحقیقات نظر کارشناسان در روند توسعه روستایی مطرح و مهم جلوه داده شده است، اما به نظر می‌رسد جای دیدگاه‌های محلی مرتبط با توسعه روستایی، در بسیاری از تحقیقات خالی است. دیدگاه محلی و روستاییان از توسعه، به نوعی مهم‌تر و کلیدی‌تر از توسعه از دیدگاه کارشناسان است، چراکه بی‌تردید در هر محیطی خود انسان‌هایی که در آن زندگی می‌کنند، بهتر می‌توانند نیازهای خود را درک کنند و این موضوع می‌تواند بر مفهوم توسعه

اثرگذار باشد؛ بنابراین به منظور تحقق اهداف برنامه‌ریزی توجه به مقوله توسعه پایدار و نگاه مردم به توسعه الزامی است.

منابع

- بخشی، آزاده؛ خسروی پور، بهمن؛ غنیان، منصور (۱۳۹۸)، تحلیل رفتار پایدار آب کشاورزی و شناسایی عامل‌های مؤثر بر آن در بین بهره‌برداران آب زیرزمینی استان خراسان جنوبی. فصلنامه علوم محیطی. دوره بیست و هفتم، شماره ۵: ۲۲۲-۲۶۳.
- آسایش، حسین (۱۳۹۳)، اصول و روش‌های برنامه‌ریزی روستایی، تهران: انتشارات پیام نور.
- ایراندوست، کیومرث؛ آشوری، کسری؛ تولایی، روح‌الله (۱۳۹۸)، ضرورت شناسایی روستاهای دارای توان توسعه در فرایند برنامه‌ریزی نمونه موردی: شهرستان بیجار، فصلنامه برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)، دوره نهم، شماره ۲: ۴۷-۷۰.
- پورطاهری، مهدی؛ نعمتی، رضا (۱۳۹۱)، اولویت‌بندی مسائل توسعه روستایی با تأکید بر دیدگاه روستاییان مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان خرم‌آباد، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، دوره اول، شماره ۲: ۱۱۳-۱۲۸.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۷۳)، جامعیت مفهوم توسعه و رابطه آن با فرهنگ، فصلنامه فرهنگ توسعه، دوره سوم، شماره ۱۵: ۲۴-۳۳.
- چشم‌انداز اقتصاد ایران از نگاه بانک جهانی (۱۳۹۸)، اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی، تهران. نشر معاونت بررسی‌های اقتصادی.
- خانیکی، هادی؛ شاه‌قاسمی، زهره (۱۳۹۴)، تحول مفهومی «ارتباطات» و «توسعه» در برنامه‌های توسعه ایران (مطالعه موردی: آخرین برنامه توسعه نظام گذشته سال ۱۳۵۵ و نخستین برنامه توسعه سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران سال ۱۳۸۳)، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، دوره چهارم، شماره ۳: ۸۳-۱۱۰.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ قادری، اسماعیل (۱۳۸۱)، نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی (نقد و تحلیل چارچوب‌های نظریه‌ای)، فصلنامه مدرس، دوره ششم، شماره ۲: ۲۳-۴۱.
- سالنامه آماری استان تهران (۱۳۹۵). تهران: انتشارات مرکز آمار ایران.
- سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان تهران (۱۳۹۵)، تهران: انتشارات مرکز آمار ایران.
- سن، آمارتیا (۱۳۸۶)، مفهوم توسعه، ترجمه شاکه سرکسیان، علی گودرزی، فصلنامه علمی ترویجی راهبرد توسعه (راهبرد یاس سابق)، شماره ۱۲: ۱۵۷-۱۸۴.

- سن، آمارتیا (۱۳۹۴)، توسعه به مثابه آزادی، ترجمه وحید محمودی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صادقی، حجت‌اله؛ صیدائی، اسکندر؛ قبادی، شادی؛ صالحی، مریم (۱۳۹۵)، ارزیابی عملکرد نهادها و سازمان‌های مرتبط با پایداری روستاها مورد مطالعه: بخش دهدز در شهرستان ایذه، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، دوره پنجم، شماره ۱۶: ۱۱۹-۱۴۰.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹)، معضل تعریف توسعه، فصلنامه روش‌شناسی علوم/انسانی (حوزه و دانشگاه)، دوره ششم، شماره‌های ۲۴ و ۲۵: ۱۷۵-۱۸۷.
- طرح آمایش استان تهران (۱۳۹۸). تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان تهران.
- عزیزی، شیرین؛ عزیزپور، فرهاد؛ طهماسبی، اصغر (۱۳۹۹). تحلیل ادراک جامعه محلی از روستای خوب (مورد مطالعه: روستای ورس)، فصلنامه توسعه محلی (روستایی-شهری)، دوره دوازدهم، شماره ۲: ۵۸۷-۶۱۸.
- عظیمی، حسین (۱۳۸۳)، ایران امروز در آینه مباحث توسعه (برای حل بحران‌های کوتاه و بلندمدت اقتصادی کشور چه می‌توان کرد؟)، تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- علوی‌زاده، سید امیرمحمد (۱۳۸۶)، الگوهای توسعه اقتصادی - اجتماعی با تأکید بر توسعه پایدار روستایی در ایران، فصلنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره‌های ۲۴۵ و ۲۴۶: ۱۹۰-۲۰۱.
- معاونت توسعه روستایی و مناطق محروم کشور (۱۳۹۳)، بسته توسعه روستایی مبتنی بر آیین‌نامه اجرایی ماده ۱۹۴ قانون برنامه پنجم توسعه: ۱-۱۳۸.
- ملائتی، مریم؛ پروائی هره دشت، شیوا؛ رحیمی، کاظم (۱۳۹۵)، در باب چیستی توسعه، فصلنامه راهبرد توسعه، شماره ۴۸: ۷-۲۳.
- منشور ملل متحد (۱۹۴۵)، فصل نهم، ماده ۵۵.
- موثقی، سید احمد (۱۳۸۳)، توسعه سیر تحول مفهومی و نظری، فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۳، صص ۲۵۲-۲۲۳.
- میسرا، آر. پی (۱۳۶۴)، مفهوم توسعه، مشخصه‌های جامعه عقب‌افتاده، فصلنامه جهاد (ترویج کشاورزی و توسعه روستایی)، شماره ۷۶: ۱۲-۶۳.
- وثوقی، منصور؛ ایمانی، علی (۱۳۸۹)، آینده توسعه روستایی و چالش‌های پایداری، فصلنامه توسعه محلی (روستایی-شهری)، دوره یکم، شماره ۲: ۲۳-۴۵.
- Ake, C. (1996). *Democracy and Development in Africa*, the brookings Institute, Washington D.C.

- Barke, M., and Newton, M. (1997). The EU LEADER Initiative and Endogenous Rural Development: the Application of the Programme in Two Rural Areas of Andalusia, Southern Spain, *Journal of Rural Studies*, 13(3): 319-341.
- Cazorla, A., De los Ríos, I., and Salvo, M. (2013). Working With People (WWP) in Rural Development Projects: a Proposal from Social Learning, *Cuadernos de Desarrollo Rural*, 10(70): 131-157.
- Díaz-Puente, J. M., Yagüe, J. L., and Afonso, A. (2008). Building Evaluation Capacity in Spain: A Case Study of Rural Development and Empowerment in the European Union, *Universidad Politécnica de Madrid, Spain*, 1-29.
- Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts, *Sociologia Ruralis, Journal Compilation European Society for Rural Sociology*, Oxford OX4 2DQ, UK, 50(1): 1-14.
- Esparcia Pérez, J. (2002). The LEADER Programme and the Rise of Rural Development in Spain, *Sociologia Ruralis, Journal Compilation European Society for Rural Sociology*, Oxford OX4 1JF, UK, 40(2): 201-207.
- Goulet, D. (2008). Project of Development Ethics: Choices in Methodology, Focus and Organization, Working Paper, *Journal of Human Development*, 3(9): 453-474.
- Haas, M. (1992). *Polity and Society: Philosophical Underpinnings of Social Science Paradigms*. New York and London: Praeger.
- Iwuagwu, Obi. (2006). *Rural Development in Eastern Nigeria: An Assessment of Colonial and Post Colonial Development Plans in the former Owerri Province (1946 – 1976)*, 6: 118-132. DOI: 10.4314/lhr.v6i1.32549
- Nemes, G. (2005). *Integrated rural development - The concept and its operation*, IEHAS Discussion Papers, Hungarian academy of Sciences, Institute of Economics, Budapest.
- Ray, Ch. (1997). Towards a Theory of the Dialectic of Local Rural Development within the European Union, *Sociologia Ruralis, Journal Compilation European Society for Rural Sociology*, Oxford OX4 1JF, UK, 37(3): 345-362.
- Sant'Ana, M. (2008). The Evolution of the Concept of Development: From Economic Growth to Human Development, Working Paper, *Inter-University Attraction Pole*, 1(6): 1- 35.
- Shanmugaratnam, N. (2011). On the Meaning of Development: An Exploration of the Capability Approach, *Forum for Development Studies*, 2(199): 263- 288.
- Shortall, S. (2008). Are rural development programmes socially inclusive? Social inclusion, civic engagement, participation, and social capital: Exploring the differences, *Journal of Rural Studies*, 24: 450-457.
- Shucksmith, M. (2002). Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: perspectives from leader in the UK, *Sociologia Ruralis*, 40(2): 208–218.
- Shucksmith, M. (2010). Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts, *Sociologia Ruralis, Journal Compilation European Society for Rural Sociology*, Oxford OX4 2DQ, UK, 50(1): 1-14.